

W poszukiwaniu śladów materialnych dawnego szpitala bożogrobców w Bytomiu. Obiecujące wyniki badań archeologicznych z 1998 r. i ich konfrontacja z najnowszymi odkryciami

dr inż. arch.
TERESA ADAMCZYK-BOMERSBACH
Politechnika Śląska w Gliwicach
Wydział Architektury, RAr3
ORCID: 0000-0001-6027-5944

Artykuł jest próbą zebrania i zestawienia ze sobą danych historycznych oraz wyników prac archeologicznych, przeprowadzonych w miejscu dawnego szpitala bożogrobców w Bytomiu.

Wprowadzenie

Zakon bożogrobców został sprowadzony z Jerozolimy dzięki staraniom komesa Jaksy i osadzony w Miechowie ok. 1163 r. Prawdopodobnie pod koniec XII w. miechowiccy bożogrobcy otrzymali oprócz innych darowizn także Chorzów, dla którego w 1257 r. uzyskali lokację na prawie niemieckim. Stąd zakon dotarł do Bytomia i przeniósł tutaj swoją szpitalną działalność [1].

Istnienie bytomskiego szpitala z kaplicą św. Ducha potwierdzają dokumenty archiwalne oraz, co za tym idzie, pozycje bibliograficzne traktujące o historii miasta. Znana jest także lokalizacja zespołu – przy obecnej ulicy Krakowskiej 19 (w pobliżu miejsca, w którym niegdyś funkcjonowała średniowieczna brama miejska). Natomiast niewiele wiadomo o jego rozplanowaniu, zabudowaniach, cmentarzu czy pierwszej kaplicy. Jedynym obiektem, który zachował się do dziś, jest pochodząca dopiero z pocz. XVIII w. barokowa kaplica św. Ducha. Pierwsze ślady materialne potwierdzające wcześniejsze istnienie zespołu odkryto stosunkowo niedawno, co było związane z pracami remontowymi prowadzonymi przy tejże kaplicy. Istotnym celem zatem staje się próba powiązania ze sobą wyników tychże odkryć w oparciu o dane historyczne, co może być przyczynkiem do określenia ewentualnych dalszych prac badawczych i poszerzenia wiedzy o dawnym zespole szpitalnym.

Stan wiedzy

Przybycie i działalność bytomskiego szpitala Kanoników Regularnych Stróżów Grobu Bożego w Jerozolimie, zwanych bożogrobcami czy bardziej swojsko miechowitami,

oraz fundacja kaplicy św. Ducha, są wzmiankowane w wielu publikacjach historycznych, dotyczących bezpośrednio lub pośrednio miasta Bytomia czy innych miast śląskich, autorstwa Jana Drabiny czy pracach zbiorowych pod jego redakcją, artykułach naukowych J. Horwata, Z. Jedynaka, J. Kopca i innych (np. *Historia Bytomia*, Bytom 1994 [1], J. Drabina, J. Horwat, Z. Jedynak, *Bytom średniowieczny*, Opole 1985, J. Horwat, *Pozostałości najstarszego szpitala*, [w:] *Zabytki Bytomia*, pr. zbiorowa pod red. J. Drabiny, Bytom, 1988 i późn.). Dokumenty dotyczące działalności tegoż szpitala zawiera także archiwum parafii św. Marii Magdaleny w Chorzowie [2] (miejsce rezydowania bożogrobców). Zatem informacji na przywołany temat jest sporo, działalność szpitalna na tym terenie została udokumentowana, natomiast niewiele jest jej śladów materialnych (W pozycji J. Szydłowskiego, traktującej m.in. o badaniach archeologicznych w Bytomiu [3], wprawdzie została wymieniona omawiana kaplica, ale nie ma żadnych informacji o prowadzeniu badań w jej pobliżu). Stąd pierwsze (niewielkie) ślady zostały zadokumentowane dopiero w 1998 r. podczas prac archeologicznych prowadzonych we wnętrzu obecnej kaplicy (T. Kosmała), a kolejne w 2020 r. na zewnątrz obiektu (J. Świącicki).

Krótką historia i badania archeologiczne (założenia i przebieg)

Pomijając legendę wiążącą lokalizację kaplicy św. Ducha z imieniem Władysława Łokietka i jego noclegiem za murami Bytomia w pobliżu bramy Krakowskiej

i mostu na Kaczawie w 1298 r. oraz późniejszą jego wdzięczność bytomianom za pomoc w ucieczce [4], historia szpitala bożogrobców sięga końca XIII w., a konkretnie 1299 r. [1]. Wiąże się z osobą pierwszego księcia bytomskiego Kazimierza II (syna Władysława I opolskiego), uchodzącego za najwybitniejszego zarządcę miasta [5]. Z jego inicjatywy powstał szpital oraz niewielka drewniana kaplica św. Ducha, oddane pod opiekę przybyłym z Chorzowa bożogrobcem. Lokalizacja poza murami miasta nie była przypadkowa – wiązała się z obawami przed ewentualnym zagrożeniem epidemią chorób zakaźnych. Zespół składał się z drewnianych zabudowań – szpitalnych, przeznaczonych dla biednych i chorych (*domus pauperum* oraz *infirmeria*), zapewne budynku dla 1 lub 2 zakonników (bożogrobcy rezydowali z reguły w pobliskim Chorzowie [2]), ogrodu, kaplicy oraz niezbędego w tym przypadku cmentarza w bezpośrednim jej sąsiedztwie. Nie wiadomo, jak dokładnie wyglądał zespół w tym czasie, jakie było jego rozplanowanie i lokalizacja poszczególnych obiektów. W 1721 r. została wzniesiona nowa kaplica – murowana, istniejąca do dziś (fot. 1.). Jest to niewielka budowla centralna, orientowana, poprzedzona kruchtą, o ośmiobocznym zarysie zewnętrznym i z czterema wyodrębnionymi we wnętrzu apsydami. Forma oraz układ przestrzenny nawiązują do bazyliki Grobu Bożego w Jerozolimie oraz pośrednio do starożytnych grobowców kutyh w skale – z komorą główną i bocznymi niszami. W dniu 7.12.1970 r. kaplica została wpisana do rejestru zabytków nieruchomości woj. śląskiego pod nr. 1146/70 [6].

Fot. 1. XVIII-wieczna kaplica św. Ducha (fot. aut.)

Teren nie cieszył się zainteresowaniem archeologów aż do lat 90. XX w., kiedy to w związku z zaistniałymi uszkodzeniami górniczymi podjęto decyzję o remoncie kaplicy, a następnie także o przeprowadzeniu badań archeologicznych w jej wnętrzu. Obejmowały one eksplorację jam grobowych odsłoniętych po zdjęciu posadzki – w poł.-zach. części kaplicy (sześć grobów i pozostałości siódmego) oraz w partii północnej. Ze względu na niewielkie środki finansowe przeznaczone na ten cel wykonano tylko badania sondażowe w ograniczonym zakresie – 1. na styku apsyd południowej i zachodniej oraz 2. w zachodniej części apsydy północnej [7]. (Kaplica jest wprawdzie budowlą orientowaną, czyli częścią prezbiteriałną zwrócona ku wschodowi, jednak posiada wyraźne odchylenie osi w kierunku wschód – zachód, stąd umowne przyjęcie głównej apsydy ołtarzowej jako wschodniej).

Druga okazja do przeprowadzenia badań zaistniała dopiero w 2020 r. i także była związana z pracami remontowymi, tym razem prowadzonymi na zewnątrz (zabezpieczenie fundamentów przed wilgocią – odgrzybienie, wprowadzenie izolacji zewnętrznej i drenażu oraz zmiana nawierzchni otoczenia [2]). Podjął się ich Dział Archeologii Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu (MGB) pod kierunkiem Beaty Badury. Prace wykopaliskowe prowadził Jarosław Świącicki. Założeniem tych badań było potwierdzenie istnienia wcześniejszego cmentarza także poza murami kaplicy. Współpracując z MGB w zakresie konsultacji znalezisk architektonicznych, miałam nadzieję, iż mimo tak określonego tematu uda się odnaleźć także ślady wcześniejszych budowli.

Ze względu na granice własnościowe działki, na której jest położona kaplica (niewielka odległość północnej ściany obiektu od linii gra-

nicznej, konieczność zachowania komunikacji dookoła budowli, zapewnienie miejsca na składowanie ziemi z wykopalisk itp. – fot. 1.) wyznaczono tylko dwa wykopy sondażowe (pln.-wsch. i pln.-zach.), ponadto na potrzeby założenia izolacji firma realizująca inwestycję wykonała wąski i płytki wykop liniowy (techniczny) otaczający ściany zewnętrzne.

Wyniki badań – analiza, interpretacja

Wyniki badań z 1998 r. były bardzo obiecujące także dla architekta – oprócz wspomnianych wcześniej pochówków datowanych od 1. poł. XIV wieku, odkryto w zachodniej części apsydy północnej zaciemnienie, które po oczyszczeniu z warstwy destrukcyjnej, pochodzącej z okresu budowy obecnej kaplicy, ujawniło ślady budowli drewnianej (jej narożnik), spalonej zapewne na przełomie XIV–XV wieku (Ob. 2). Po drugiej stronie tejże apsydy drugie zaciemnienie z materiałem zabytkowym datowanym na XV–XVII w. (Ob. 3) – skąd pozyskano fragmenty pierwotnej posadzki, założonej 0,4 m poniżej obecnej (tę część przebadano do głęb. 0,6 m). Najciekawszego odkrycia dokonano jednak, podążając głębiej w sondażu 2 – poniżej 0,8 m (posadowienie stopy fundamentowej obecnej kaplicy) wyodrębniono fragment starszego muru, na którym wzniesiono obecny [7].

Ze względu na zbyt mały zakres przeprowadzonych wówczas prac nie można było jednoznacznie stwierdzić, jaką formę miały i jaką funkcję pełniły obiekty, których relikwii zidentyfikowano – czy należały do poprzedniej kaplicy, czy też do innych zabudowań szpitalnych.

Wyniki tych badań ujawniły również, iż część odsłoniętych pochówków została

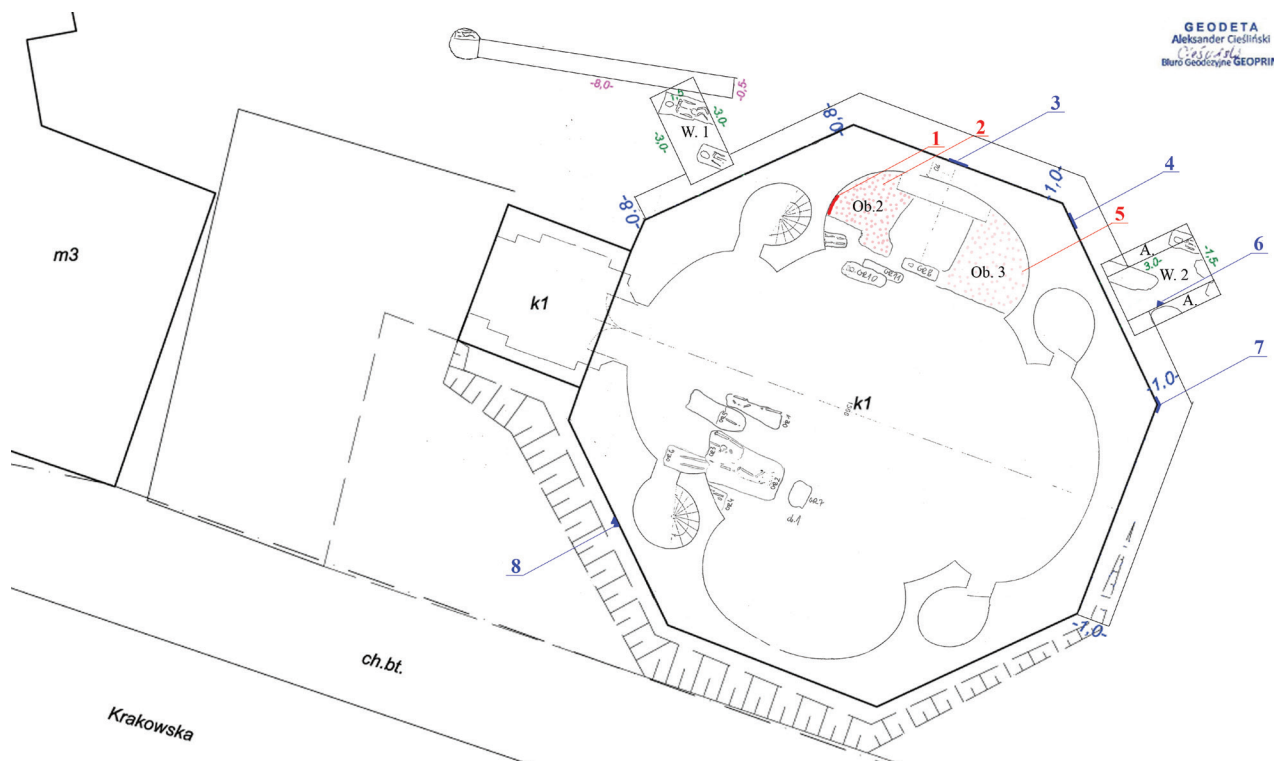
przecięta przez mury fundamentowe XVIII-wiecznej budowli, co świadczy o tym, że została ona wzniesiona przynajmniej częściowo na terenie funkcjonującego wcześniej cmentarza.

Właśnie tę hipotezę starano się potwierdzić w 2020 r., prowadząc badania na zewnątrz kaplicy. I rzeczywiście w wykopach sondażowych odsłonięto szereg pochówków, natomiast nie zostały one jeszcze wydławane. Wnioski płynące z poprzednich badań – iż kaplica powstała (przynajmniej częściowo) na terenie wcześniejszego cmentarza – potwierdziły także ślady zniszczonych i przemieszczonych grobów, co było związane z wykonaniem wykopów pod fundamenty XVIII-wiecznej budowli [2, 3].

Niestety archeologom nie udało się odnaleźć żadnych pozostałości starszych obiektów. Wykopy sondażowe nie objęły okolicy miejsca, w którym wcześniej zidentyfikowano ich ślady, natomiast wykop liniowy, okalający obiekt, zapewne ze względów technicznych (bezpieczeństwo obecnej budowli) nie osiągnął głębokości posadowienia fundamentów i nie można było sprawdzić, co znajduje się poniżej. Oglądając natomiast odsłonięty pas fundamentów, daje się zaobserwować szereg zaburzeń. I tak poczynając od ściany północnej, w jej środkowej części – zakłócenie kamiennego wątku i szew murów, na kolejnej ścianie, w pobliżu narożnika północno-wschodniego – zmianę wątku oraz wypukłość, wschodni narożnik – zaburzenie i nieregularne wyokrąglenie oraz w połowie ściany południowo-zachodniej wystające dwa kamienie. Podobne kamienie zlokalizowano w wykopie 2 [odrzuczone podczas budowy?] (rys. 1., fot. 2., fot. 3.). Ponadto występuje zmiana wątków pomiędzy górną

Fot. 2. Badania wykopaliskowe z 2020 r. – lokalizacja sondaży, wykop 2 z luźno usytuowanymi kamieniami, zakłócenie kamiennego wątku fundamentu w ścianie północnej (fot. J. Świącicki MGB)

Rys. 1. Zestawienie wyników badań archeologicznych, przeprowadzonych w 1998 r. i najnowszych z 2020 r.: 1, 2, 5 – odkrycia dokonane we wnętrzu w 1998 r., 3, 4, 6, 7, 8 – odkrycia dokonane na zewnątrz w 2020 r., 1. fragment starszego muru pod fundamentem obecnej kaplicy, 2. Ob. 2 – ślady obiektu drewnianego, 3. zakłócenie kamiennego wątku i szew murów, 4. zmiana wątku i wypukłość, 5. Ob. 3 – ślady obiektu przebadanego do głębokości 0,6 m z materiałem zabytkowym z XV-XVII w., 6. luźne kamienie, 7. zaburzenie i nieregularne wyokrąglenie, 8. wystające kamienie (opr. aut. w oparciu o szkic geodezyjny kapł. Św. Ducha oraz wyniki badań z 1998 r. [8])

Fot. 3. Zaburzenia kamiennego wątku murów fundamentowych, odsłoniętych częściowo w 2020 r. – ściana północno-wschodnia: zmiana wątku i wypukłość (4) oraz narożnik (7), ściana południowo-zachodnia: wystające kamienie (8) (fot. J. Święicki MGB)

i dolną częścią fundamentu, co zostało zaobserwowane na osi wykopu nr 2 (nie wiadomo, czy tak dzieje się tylko na tym fragmencie, czy także w innych miejscach).

Obecny stan wiedzy nie pozwala niestety ustalić, czy wskazane anomalie były spowodowane obecnością wcześniejszych reliktyw, czy po prostu ograniczonymi umiejętnościami XVIII-wiecznych ekip budowlanych.

Konkluzja – wnioski

Jak wynika z przedstawionych danych, oprócz materialnego potwierdzenia samego istnienia w tym miejscu zespołu szpitalnego niewiele udało się ustalić.

Co zostało potwierdzone?

– XVIII-wieczna kaplica została wzniesiona częściowo na miejscu wcześniejszego

Obecny stan wiedzy nie pozwala niestety ustalić, czy wskazane anomalie były spowodowane obecnością wcześniejszych reliktyw, czy po prostu ograniczonymi umiejętnościami XVIII-wiecznych ekip budowlanych.

cmentarza, użytkowanego od czasów średniowiecza. Jego zasięg wykraczał poza obrys murów obecnego obiektu. Część grobów została zniszczona i przemieszana podczas XVIII-wiecznych prac budowlanych.

– Kaplica powstała także częściowo na zrębach wcześniejszych budowli, których ślady zniszczono być może w trakcie jej budowy, naruszając wówczas grunt wraz z jego zawartością (odrzucone kamienie, zaburzenia w murach fundamentowych, przemieszane groby).

Na jakie pytania nie udało się odpowiedzieć?

- Jaki był zasięg dawnego cmentarza? Do kiedy chowano na nim zmarłych? (Być może będzie to do ustalenia po przeprowadzeniu badań laboratoryjnych).
- Jaki zarys miały budowle, których relikty odkryto we wnętrzu? Jaką funkcję mogły pełnić? Czy ślady należały do wcześniejszej kaplicy („raz poświęcone miejsce”) – mniejszej, przesuniętej bardziej na pół-

noc, o jakiej formie? Jeśli była drewniana, to jak w tym materiale bożogrobcy wyrazili swoje idee? I jeszcze wiele, wiele innych pytań.

Jedno jest pewne – teren wokół obecnej kaplicy św. Ducha kryje jeszcze wiele tajemnic i przez to jest bardzo interesujący oraz obiecujący zarówno dla archeologa, jak i historyka czy architekta. Do poznania tych tajemnic niezbędne jednak byłoby przeprowadzenie systematycznych badań archeologicznych, sięgających kilku metrów od ścian zewnętrznych obiektu, szczególnie w kierunku północnym (obszar obecnego parkingu i trawnik), bo być może tam udałoby się odnaleźć kontynuację dotychczasowych znalezisk i lepiej rozpoznać charakter dawnego szpitala. Koniec maja 2022 roku to termin, w którym Muzeum Górnośląskie w Bytomiu otwiera wystawę pod hasłem „Kościół św. Ducha oczami archeologa”.

Bibliografia

- [1] Drabina J., Historia Bytomia, Bytom 1994.
- [2] Świąteczki J., Sprawozdanie z badań archeologicznych w charakterze nadzoru prowadzonych przy kościele pw. św. Ducha w Bytomiu, ul. Krakowska 19 (pozwolenie nr K/748/2018 oraz K/129/2020), Bytom 2020 [materiały niepublikowane], Muzeum Górnośląskie w Bytomiu.
- [3] Szydłowski J., Bytom. Pradzieje i początki miasta, „Rocznik Muzeum Górnośląskiego w Bytomiu. Archeologia”, z. 4, Bytom 1966.
- [4] Paczyna A., Extra muros... kilka słów o katolickiej kaplicy Św. Ducha w Bytomiu, nakł. aut., Bytom 2009.
- [5] Kopiec J., Nekropolia książęca w Bytomiu, w: Sacrum w mieście. 1. Średniowiecze i wczesna epoka nowożytna. Wymiar religijny, kulturalny i społeczny., red. Quirini-Popławska D., Burkiewicz L., Akademia Ignatianum w Krakowie, Wydawnictwo WAM, Kraków 2016, s. 177-187.
- [6] Karta ewidencyjna zabytków architektury i budownictwa, Kaplica rzymskokatolicka pw. Św. Ducha, Bytom, Ośrodek Dokumentacji Zabytków w Warszawie, 1992.
- [7] Kosmala T., Sprawozdanie z badań archeologicznych. Kościół św. Ducha, ul. Krakowska 19, Bytom [materiały niepublikowane], Muzeum Górnośląskie w Bytomiu, Bytom 1998.
- [8] Materiały geodezyjne oraz dokumentacja fotograficzna ilustrująca przebieg prac prowadzonych w 2020 roku (J. Świąteczki) znajdujące się w Muzeum Górnośląskim w Bytomiu.

DOI: 10.5604/01.3001.0015.8551

PRAWIDŁOWY SPOŚÓB CYTOWANIA

Adamczyk-Bomersbach Teresa, 2022, W poszukiwaniu śladów materialnych dawnego szpitala bożogrobców w Bytomiu. Obiecujące wyniki badań archeologicznych z 1998 r. i ich konfrontacja z najnowszymi odkryciami, „Builder” 6 (299). DOI: 10.5604/01.3001.0015.8551

Streszczenie: Artykuł jest próbą zebrania i zestawienia ze sobą danych historycznych oraz wyników prac archeologicznych przeprowadzonych w miejscu dawnego szpitala bożogrobców w Bytomiu. Historia powstania i działalności tegoż szpitala sięga końca XIII w., została udokumentowana przez źródła archiwalne oraz literaturę przedmiotu, natomiast do lat 90. XX w. nie potwierdzały jej żadne ślady materialne z wyjątkiem istniejącej, lecz wzniesionej dopiero w 1721 r. kaplicy św. Ducha. Przy okazji przeprowadzania niezbędnych remontów wskazanej kaplicy udało się archeologom dwukrotnie przeprowadzić wyrywkowe badania wykopaliskowe – w 1998 r. we wnętrzu

Koniec maja 2022 roku to termin, w którym Muzeum Górnośląskie w Bytomiu otwiera wystawę pod hasłem „Kościół św. Ducha oczami archeologa”.

i ostatnio w 2020 r. na zewnątrz. Zaprezentowanie, zestawienie oraz analiza ich wyników pokazuje, iż efektem pierwszych badań było m.in. odkrycie relikwii działalności budowlanej bożogrobców w postaci śladów obiektu drewnianego oraz fragmentu kamiennego fundamentu, natomiast ostatnie, ograniczone obszaru do dwóch wykopów sondażowych, niewiele wniosły do rozpoznania dawnego zespołu. Temat wymaga dalszych badań, obejmujących szerszy zakres terenu, gdyż mogą być tam ukryte cenne relikty pozwalające na wzbogacenie wiedzy o charakterze i rozplanowaniu dawnego założenia.

Słowa kluczowe: Bytom, badania archeologiczne, szpital bożogrobców, kaplica św. Ducha

Abstract: IN SEARCH OF MATERIAL TRACES OF THE FORMER HOLY SEPULCHER HOSPITAL IN BYTOM. PROMISING RESULTS OF ARCHAEOLOGICAL RESEARCH FROM 1998 AND THEIR CONFRONTATION WITH THE LATEST DISCOVERIES. The article is an attempt to collect and compare historical data and the results of archaeological works carried out at the site of the former Holy Sepulcher Hospital in Bytom. The history of the establishment and operation of this hospital dates back to the end of the 13th century and was documented by archival sources and literature on the subject, while until the 1990s it was not confirmed by any material traces, except for the existing, but erected only in 1721, St. The spirit. While carrying out the necessary repairs of the aforementioned chapel, archaeologists managed to conduct two random excavations – in 1998 inside and recently in 2020 outside. The presentation, comparison and analysis of their results shows that the result of the first studies was, among others, the discovery of relics of the construction activity of the Holy Sepulchers, in the form of traces of a wooden object and a fragment of a stone foundation, while the last, limited in area to two survey excavations, contributed little to the recognition of the former complex. The subject requires further research, covering a wider range of the area, as there may be hidden valuable relics, allowing for the enrichment of knowledge about the nature and layout of the former site.

Keywords: Bytom, archaeological research, Holy Sepulcher Hospital, chapel St. The spirit

BUILDER SCIENCE

Builder
OPEN ACCESS

BUILDER SCIENCE - dział miesięcznika **BUILDER** dostępny w ramach open access journals, w którym publikowane są artykuły naukowe w następujących dyscyplinach naukowych: architektura i urbanistyka oraz inżynieria lądowa i transport. Artykuły naukowe indeksowane są w bazach danych: Index Copernicus, BazTech i EBSCO.

40 punktów MEIN

WWW.BUILDERSCIENCE.PL